

Так, на початку голоцену нащадки епіпалеолітичних мисливців на північного оленя культур Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля заселили лісову північ Європи від Скандинавії до Північного Уралу, аналізуючи кундські пам'ятки доводиться торкатися проблем усього Постсвідеру півночі Східної Європи.

2. КУНДСЬКА КУЛЬТУРА

Кундська культура (від стоянки Кунда Ламесмягі в Естонії) є локальним проявом масштабного культурного явища, відомого під назвою постсвідерська культурна область. Остання розкинулася на величезних обсягах – від східного узбережжя Балтійського моря до Північного Уралу – і включає в себе низку споріднених культур: Кунда, Бутово, Веретьє, оленеострівська, сухонська, валдайська, пургасівська та ін. – від Східної Балтії (рис.44) до Північного Уралу [Bugov, 1999, fig.10]. Постсвідерське населення в мезоліті мешкало в природно-ландшафтній зоні тайги, полюючи на лося та інших лісових тварин. Наявність постсвідерських старожитностей на крайньому північному сході Східної Європи в тундрі (Сандибей та ін.), вірогідно, пояснюється просуванням північного кордону зони тайги під час атлантичного потепління далеко на північ, до узбережжя Льодовитого океану. Разом з тим, на півночі полювання на північного оленя очевидно було важливою складовою мисливського господарства. Південний кордон спільноти проходить через північний схід Польщі, басейн Німану (Паштува, Лампіджай), по Даугаві (Крумплєво, Семенів хутір, Замошшя), через Верхній Дніпро (Кринична) та Сож (Дедня) (рис. 9), по Оці (Борки, Петрушино, Микуліно) на Нижню Каму (Мінніярово) (рис. 5).

Самим західним проявом Постсвідеру була кундська культура. Її пам'ятки зі своєрідним інвентарем, найпоказовішим елементом якого є наконечники типу Пуллі з двома шипами в черешковій частині, поширені на території Литви (Паштува, Лампіджай), Латвії (Звейнієкі 2), Естонії (Кунда, Умбузі, Лепакозе, Сімусааре, Ялевере, Нарва, Моксі), на північному заході Білорусі (Крумплєво, Семенів хутір, Замошшя), можливо Дедня та Кринична на Сожі. У басейнах Німану та Даугави досліджені як пізні свідерські, так і ранні кундські стоянки, що робить цей регіон можливим місцем трансформації Свідеру в пам'ятки типу Пуллі.

Отже, кундські пам'ятки відомі лише на півночі регіону даного дослідження – в басейнах Німану та Північної Двіни, на Верхньому Дніпрі, причому, переважно в ранній їх модифікації (пам'ятки типу Пуллі). Як зазначалося, культура є західною частиною величезного постсвідерського масиву мезолітичних пам'яток, що простягся від Східної Балтії до Уралу. Тому

Історія дослідження.

Дослідження явища розпочалося з відкриття у кінці XIX ст. стоянки Кунда в Естонії. Р.Індреко в 30-ті рр. XX ст. розкопав, а 1948 р. монографічно видав матеріали цієї видатної пам'ятки [Indreko, 1948]. Саме він першим побачив у багатому кістяному інвентарі пам'ятки паралелі з матеріалами більш західних територій Балтії, звідки він виводив мезоліт півночі Східної Європи. Протилежної думки дотримувався О.Я.Брюсов [1952], який, спираючись на аналогії Кунді в матеріалах Шигирського торф'яника, відстоював думку про первинне заселення півночі Європи зі сходу, із Зауралля.

Давнім прибічником західних витоків мезоліту тайгової зони Європи є відомий польський дослідник С.К.Козловський, що виводив його від Свідеру Польщі, Західної України, Литви. Разом з тим, він бачив східний «сибірський компонент» у постсвідерській індустрії – відтискна техніка, конічний нуклеус, пазові наконечники з мікропластинками, різці на куті зламаних пластин [Kozłowski, 1972, 1973, 1975].

Обережнішим відносно безпосереднього генезису Постсвідеру на свідерській основі був Л.В.Кольцов, який у роботі 1977 р. (с.134) характеризував кундську культуру як продукт синтезу Свідеру, Маглемезе та Асколи Скандинавії. Пізніше він, разом з М.Г.Жилиним, пристав до думки про генезу Постсвідеру на основі «пізньосвідерських стоянок типу Саласпіле Лаукскола» [Кольцов, Жилин, 1999, с.75]. Останнім часом дослідники схилиються до версії автохтонного походження бутівської культури Верхнього Поволжя на основі місцевих фінальнопалеолітичних пам'яток типу Золоторуччя I [Жилин, 2007, с.48; Жилин, Кольцов, 2008, с.108].

Значний внесок у проблематику кундських пам'яток Естонії зробили вчені з м. Таллінн Лембіт та Карел Янітси, які у 60-70 рр. розкопали, видали та інтерпретували головні постсвідерські стоянки Естонії: Кунду, Пуллі, Сімусааре, Нарва, Лепакозе, Умбузі, Ялевере [Jaanits L., Jaanits K., 1975, 1978, Jaanits K., 1981]. Дослідники заклали основу сучасної періодизації кундської культури, яка має три фази розвитку. До найранішого пребореального етапу віднесені пам'ятки типу Пуллі (рис. 6), куди крім епонімної пам'ятки

потрапили нижні шари Звейнієкі II, Лепакозе, Крумплево. Бореальну фазу представляють матеріали Кунди-Ламасмягі, Сімусааре, Моксі, Умбузі, головна маса знахідок Звейнієкі II, Лепакозе. До атлантичних пам'яток кундської культури віднесені нижні мезолітичні шари стоянки Нарва та могильника Звейнієкі. Враховуючи використання мешканцями стоянки Пуллі крем'яної сировини з Білорусі, К.Яніте пов'язував культуру з південнішими територіями Литви та Білорусі, а також з Верхнім Поволжям. Не виключаючи можливість походження стоянок типу Пуллі від Свідеру, дослідники припускали генезу культури Кунда від верхнього палеоліту Десни та Дніпра.

Ф.А.Загорскіс та І.О.Загорська дослідили і видали пізньосвідерську стоянку Саласпіле-Лаукскола у гирлі Даугави та багатощарову стоянку кундської культури Звейнієкі 2. Нижній шар пам'ятки дав матеріали раннього пребореального етапу кундської культури типу Пуллі, а верхній – численні знахідки бореального часу (рис. 10). Генезу пам'ятки дослідники пов'язали зі свідерськими стоянками типу Лаукскола [Загорская, 1981; Загорська, Загорскіс, 1977, с.62; Zagorskis, 1987; Zagorska, 1994, 1996 а,б].

Відома московська дослідниця С.В.Ошибкіна розкопала та видала численні постсвідерські стоянки басейну р.Сухони, що на схід від Онезького озера. На її думку, багата кістяна індустрія пам'яток має прямі аналогії не тільки в кундських матеріалах Естонії та Латвії, але і в Маглемезе Західної Балтії. Це дало підстави дослідниці робити висновок про генезу веретинської культури Прионежжя та спорідненої з нею кундської культури Східної Балтії від північноєвропейського населення фінального палеоліту Балтії, що просунулося далеко на схід [Ошибкіна, 1983, с.269; 1997, с.152; 2006, с.118]. С.В.Ошибкіна не знаходить паралелей між крем'яним інвентарем кундської та веретинської культур і заперечує їх зв'язок зі Свідером [Ошибкіна, 2006, с.118].

О.М.Сорокін вважає підґрунтям Постсвідеру півночі Східної Європи ресетинську культуру, яку він датує фінальним палеолітом. Зокрема дослідник пише: «Поява індустрії типу Пуллі в Прибалтиці пов'язана з сезонними міграціями ресетинського населення з Волго-Окського басейну по Західній Двіні на північний захід, маршрутом міграцій північних оленів» [Сорокін, 2004, с. 74].

Л.Л.Залізник неодноразово розглядав проблему походження Постсвідеру, в тому числі

двічі в монографічних виданнях [Залізник, 1989, с.80-89; 1999, с.232-248]. Дослідник пояснює генезу явища міграцією пізньосвідерського населення басейнів Німану, Даугави, Верхньої Прип'яті у північно-східному напрямку. Стверджується, що вдосконалення свідерцями пластинчастої техніки обробки кременю закономірно привело їх до відтискної постсвідерської технології.

В.П.Ксензов дослідив і видав ранню кундську стоянку типу Пуллі на Західній Двіні – Замошшя (рис. 7-8). Дослідник, слідом за більшістю сучасних учених, виводив кундську культуру зі свідерської [Ксензов, 2006, с.60-74].

Т.Остраускас зробив значний внесок як у вирішення проблеми генези Постсвідеру, так і в розуміння раннього пребореального етапу розвитку цих пам'яток [Ostrauskas, 2000, 2002]. Шляхом картографування наконечників типу Пуллі дослідник окреслив регіон поширення цих пам'яток. Він дійшов висновку, що становлення найдавнішого етапу кундської культури (стоянки типу Пуллі) проходило в багатих на якісну сировину басейнах річок Німан і Нарев, на свідерській культурній основі. Під впливом кудлаївського населення кундська людність перейшла до виготовлення пазових наконечників з мікрівкладнями. Під тиском кудлаївців кундське населення залишило басейн Німану і в кінці Пребореалу мігрувало у північно-східному напрямку на територію Латвії, Естонії, а також заселило регіон Ладозького та Онезького озер, південь Фінляндії.

Найбільш дослідженим регіоном Постсвідеру Східної Європи у наш час є Верхнє Поволжя. Мабуть через це, а може, й через підсвідому повагу до всього, що пов'язане зі столицею величезної супердержави, багато радянських дослідників мезоліту пояснювали появу постсвідерської людності в різних регіонах півночі Східної Європи міграціями не з територій поширення класичного Свідеру, а з Верхньої Волги. У 1976 р. Л.В.Кольцов виділив тут окрему постсвідерську – бутівську культуру.

Так, Г.О.Панкрушев та Н.М.Гуріна виводили постсвідерське населення Карелії, в тому числі частину похованих на Оленеострівському могильнику, з Верхньої Волги [Панкрушев, 1978, с.65, 66]. З цим же регіоном генетично пов'язувала найдавніше населення басейну Сухони С.В.Ошибкіна [1983, с.266, 267]. Навіть людність найдавнішої постсвідерської стоянки Естонії – Пуллі виводили не безпосередньо від свідерців басейну Даугави та Німану, а від мігрантів з південного сходу [Jaanits L., Jaanits

К., 1978, s.63]. Дослідники постсвідерської стоянки Кринична на Сожі генетично пов'язували її з бутівською [Кудряшов, Липницкая, 1992, с.28]. Групу бутівських пам'яток на Сожі виділяє білоруський дослідник О.В.Колосов (Колосов, 2007а; 2007б, с.27).

В узагальнюючій праці "Мезолит СССР" 1989 р. затвердився саме цей погляд на генезу постсвідерських спільнот різних регіонів лісової зони Східної Європи – не безпосередньо від свідерських мігрантів з Німану, Прип'яті чи Верхнього Дніпра, а опосередковано, через бутівську культуру Волго-Окського межиріччя. У цьому виданні різні автори саме від бутівських пам'яток Верхньої Волги виводять Постсвідер Карелії (с.31), басейну Сухони (с.41), Печори (с.45), Середнього Поволжя (с.91). Та сама тенденція збереглася і в більш пізніх працях з мезоліту лісової зони Східної Європи. Розселенням бутівської людності з Верхньої Волги російські колеги пояснюють появу постсвідерського населення, що лишило Оленеострівський могильник та стоянки типу Ілекса III, IV у Карелії, формування сухонської та валдайської культур, мезоліту Печори, камської та романо-ільмурзинської культур Середнього Поволжя [Кольцов, 1996, с.73; Кольцов, Жилин, 1999, с.76-79].

Не заперечуючи роль бутівського населення в поширенні постсвідерських традицій на північний схід від Верхнього Поволжя (Сухона, Вичегда, Печора, Кама), зазначимо, що міграція з Верхньої Волги на захід та північний захід суперечить домінуючому в регіоні у фінальному палеоліті та мезоліті напрямку міграційних потоків – з південного заходу на північний схід [Зализняк, 1989, рис. 44; 1999, с. 233].

Походження Постсвідеру

Кундська культура є локальним проявом масштабного культурного явища, відомого під назвою постсвідерська культурна область. Вона розкинулася на величезних обсягах – від східного узбережжя Балтійського моря до Північного Уралу – і включає в себе низку споріднених культур: Кунда, Бутово, Веретьє, оленеострівська, валдайська, пургасівська та ін. Подібність їх крем'яного інвентаря свідчить про їх спільну генезу.

В археології питання генези культурних явищ завжди було великою проблемою, що важко піддається вирішенню. Не даремно походження переважної більшості відомих археологічних культур, незважаючи на перманентні дискусії, лишається не з'ясованим. Причина такого стану

лежить у специфіці археологічних джерел, які добре фіксують існування якогось явища, але не показують процес його зародження. Особливо якщо процес генези не був тривалим у часі. Постсвідер з'явився раптово, сформувавшись за короткий проміжок часу. Найдавніші постсвідерські стоянки – Пуллі в Естонії та Станово на Верхній Волзі, з розвиненим, сформованим крем'яним та кістяним інвентарем – раптово з'являються на самому початку Пребореалу, коли свій вік доживали останні свідерські пам'ятки. Короткотривалість генези явища не дає можливості прослідкувати висхідну форму його трансформації, тобто виявити безпосереднього пращура Постсвідеру.

Як зазначалося, дослідник постсвідерської стоянки Кунда Р.Індреко [1948] перший дійшов висновку про заселення півночі Східної Європи із заходу. Протилежної точки зору дотримувався О.Я.Брюсов [1952], який виводив найдавніших поселенців європейської тайги із Зауралля. Подальші дослідження переконали більшість сучасних учених у визначальній ролі в заселенні територій між Східною Балтією та Північним Уралом нащадків свідерських мисливців басейнів Вісли, Прип'яті та Німану.

Однак суттєва типологічна різниця між власне свідерським крем'яним комплексом та постсвідерськими матеріалами мезоліту півночі Східної Європи породжувала сумніви щодо прямого генетичного зв'язку цих явищ. Навіть такий прибічник свідерських витоків мезоліту півночі Східноєвропейської рівнини, як С.К.Козловський, висловлював сумніви щодо можливості вивести Постсвідер виключно з класичного Свідеру і припускав участь у цьому процесі «сибірського елемента».

В основі різниці свідерської і постсвідерської індустрій лежать принципово різні техніки первинного розколювання кременю. Якщо свідерці отримували пластинчасті заготовки шляхом зустрічного сколювання з двошлосинних однобічних нуклеусів, то постсвідерці – відтиском правильних пластинок з конічного ядрища. Відтискна техніка зумовила виразну морфологічну специфіку постсвідерських комплексів. Завдяки їй масово поширилися мікрівкладні на мікропластинках, кінцеві скребачки та кутові різці на зламаних правильних пластинках, специфічні постсвідерські наконечники, форма яких обумовлена морфологією відтискних пластинчастих заготовок.

Разом з тим, ця своєрідна індустрія, на думку автора, закономірно і органічно виростала зі

свідерської, що неодноразово підкреслювалося [Залізняк, 1989, с.83-84; 1999, с.234-235]. Очевидне прагнення свідерців до вдосконалення пластинчастих заготовок знярядь не могло не привести і, врешті решт, привело їх до винайдення оптимального і найбільш ефективного способу отримання пластин – техніки відтиску з конічного нуклеуса. Остання мала ще одну вагому перевагу над свідерською технологією отримання пластинчастих заготовок знярядь – вона була значно економічнішою і не потребувала великого обсягу якісного кременю у великих конкреціях. Нова технологія відкривала перед нащадками свідерців перспективу освоєння бідних на крем'яну сировину величезних просторів півночі Східної Європи.

Археологічні факти свідчать на користь викладених принципів трансформації класичної свідерської техніки кременеобробки у постсвідерську. Перехідний етап між ними зафіксований на пам'ятках у зоні поширення найпізнішого Свідеру та найдавнішого Постсвідеру. Мається на увазі поява правильних конічних нуклеусів для відтискних пластин у типово свідерських комплексах Українського Полісся (Прибір 13 А, В, Е, Ж, Березно 6), перехід до одноплщинних нуклеусів на свідерських стоянках Верхнього Дніпра (Горки), поширення досконалої відтискної техніки поряд з архаїчною відбивною на стоянці Смячка XIV на Десні. Сам факт накладання території поширення найдавніших постсвідерських пам'яток на територію найпізніших свідерських в басейнах Німану, Західної Двіни, Верхнього Дніпра опосередковано свідчить на користь генетичного зв'язку між цими культурними явищами.

Разом з тим, останніми роками спостерігається тенденція нових пошуків російськими колегами місцевих коренів мезоліту лісової смуги Східної Європи. Так, відома московська дослідниця постсвідерських пам'яток басейну Сухони С.В.Ошибкіна [1997, 2006] не вбачає ніякої схожості пам'яток виділеної нею культури Вереття зі Свідером, а термін «постсвідерський наконечник» вважає беззмістовним. Висловлено думку про випадковий характер схожості форми свідерських наконечників з постсвідерськими. Стверджується, що поширення останніх в мезоліті Східної Європи нібито не пов'язано зі свідерською традицією, а пояснюється конвергентним розвитком культури різних груп первісного населення в однакових природних умовах.

Про вплив на формування постсвідерської в основі бутівської культури місцевих традицій

типу Алтиново-Золоторуччя неодноразово писали Л.В.Кольцов і М.Г.Жилін [1999, с.74, 2008]. М.Г.Жилін останнім часом змінив свою точку зору на постсвідерську суть бутівської культури і пише про «формування бутівської культури на основі пам'яток золоторучеської традиції вже у кінці пізнього дріасу» [Жилін, 2004, с.100, 2008].

Автохтонним вважають підґрунтя постсвідеру Східної і відомі російські дослідники Г.В.Синиціна та А.М.Сорокін. Останній заперечує «свідерську» версію походження Бутово Л.В.Кольцова і вважає, що «класичний бутівський ансамбль міститься в матеріальній культурі аборигенного населення Волго-Окського басейну, відомого за пам'ятками ресетинської культури» [Сорокін, 2004, с.82], від якої виводить і пам'ятки типу Пуллі Східної Балтії [Сорокін, 2009, с.166, 167]. Цей дослідник допускає можливість витоків плаского ретушування постсвідерських вістер не в свідерській традиції, а в пам'ятках «східного гравету» – Гагаріно, Хотилеве 2 [Сорокін, 2006, с.43]. Але якщо плоска підтеска кінців стріл мезоліту півночі Східної Європи зародилася ще 20 тис. років тому, у східному граветі, то чому вона ніяк не проявилася у безпосередніх пращурів бутівського мезоліту (за О.М.Сорокіним) – в ресетинській культурі? Чомусь не сприймаючи цілком природної і логічної можливості трансформації відбивної свідерської техніки розщеплення кременю в досконалішу відтискну постсвідерську [Сорокін, 2009, с.157, 158], О.М.Сорокін пропонує саме такий шлях появи останньої – з відбивної технології пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів стоянки Гагаріно [Сорокін, 2009, с.164].

Усі ці автохтоністські тенденції в пошуках витоків мезоліту лісової смуги європейської частини Росії поки що не спираються на достатню аргументацію. Як постсвідер може бути нащадком «східного гравету» (стоянка Зарайськ, Авдееве тощо), якщо між ними перерва тривалістю принаймні 7 000 років? Чому конвергенція у формі наконечників стріл з підтескою кінців проявилася саме в регіонах, що безпосередньо контактували з територією поширення у попередній період морфологічних прототипів постсвідерських наконечників? До того ж, як зазначалося, зародки постсвідерської технології простежені у власне свідерських комплексах (Прибір 13, Березно 6, Горки, Смячка XIV). Не випадковим видається і факт появи найдавніших постсвідерських пам'яток типу Пуллі в регіоні поширення наймолодших

свідерських комплексів з елементами постсвідерської технології.

Основним підґрунтям для автохтоністських концепцій походження мезоліту півночі Східної Європи є наявність на Верхній Волзі та Оці нечисленних пам'яток, які різні дослідники з перемінним успіхом пов'язують з фінальним палеолітом. Маються на увазі стоянки Золоторуччя, Шатрище 1, 2, Заозер'я I, Алтиново, нижній шар, Скнятино, Федюково 1. Більшість із них (крім Золоторуччя) дали досить невиразні комплекси, зв'язок яких з фінальним палеолітом недостатньо доведений. Стоянки Шатрище 1, 2, Заозер'я I типово епігравецькі і, судячи з мамонтової фауни, морфології виробів, радіокарбонних дат, датуються не пізніше 14 тис. р. тому.

Окремо слід зупинитися на чисельному і доброті виданому М.Г. Жиліним [2007] комплексу стоянки Золоторуччя. Слід визнати, що представницькі серії нуклеусів, у тому числі для відтискних пластинок, різців, скребачок, мають певні паралелі в бутівських пам'ятках. Разом з тим, комплекс не зовсім повноцінний, оскільки майже позбавлений оснащення метальної зброї (вістер, вкладнів, мікролітів), які, як відомо, є головною культуровизначальною категорією виробів. Не можна вирішити питання генетичних зв'язків явища спираючись лише на паралелі між фоновими виробами колекцій, без урахування типології метального озброєння. До того ж лишаються певні сумніви відносно гомогенності колекції багатопарової і значної за площею пам'ятки. Тому комплекс Золоторуччя недостатній, щоб остаточно вирішити питання походження Постсвідеру усюю півночі Східної Європи на базі фінального палеоліту Верхньої Волги. Потрібні додаткові археологічні факти та аргументи. Однак якщо вони навіть будуть знайдені, цілковито відкинути участь Свідеру в генезі постсвідерського мезоліту лісової смуги буде важко.

На нашу думку, фінальнопалеолітичні пам'ятки Верхньої Волги та Оки поки що не достатньо численні і показові («скудні», за висловом О.М. Сорокіна), щоб успішно претендувати на пращура такого масштабного культурного явища як Постсвідер, що простягся на 2000 км від Литви на заході до Північного Уралу на сході.

У цьому відношенні, масив свідерських пам'яток басейнів Вісли, Прип'яті та Німану виглядає значно більш представницьким і перспективним, порівняно з поодинокими, а часом і сумнівними, пам'ятками фінального

палеоліту Верхньої Волги. Уже згадуваний факт накладення території поширення найстарших постсвідерських стоянок типу Пуллі на регіони з наймолодшими свідерськими: Німан, Верхній Дніпро (Горки), Даугава (Лаукскола), Псковщина (Іванцев Бор), Молога (Мар'їно IV) говорить на користь генези Постсвідеру за активної участі свідерських мігрантів. Також не випадкова тенденція тяжіння давніших бутівських стоянок до західних регіонів Поволжя, звідки пізніше бутівці розселилися на схід, про що писали Л.В. Кольцов та М.Г. Жилін [1999, с.91].

Разом з тим, слід визнати, що певні сумніви щодо свідерських витоків мезоліту півночі Східної Європи мають об'єктивне підґрунтя. Зокрема лишається невідомою доля носіїв епігравецької традиції, які 14-13 тис. років тому населяли лісостепову смугу Східної Європи до Верхів'їв Десни, Дону, басейну Оки (Тимонівка 1, 2, Шатрище 1, 2, Заозер'я 1, Борщеве 2 тощо). Звільнення від льодовикових явищ півночі Східної Європи внаслідок ранньоголоценового потепління створило умови для розселення епігравецьких мисливців у північному напрямку. Однак останнє не фіксується археологічними даними, які натомість переконливо свідчать про масштабну інвазію в західні регіони Східної Європи у фінальному палеоліті та мезоліті носіїв культурних традицій Південної Балтії.

Відтискна мікропластинчаста техніка обробки кременю постсвідерських пам'яток півночі Східної Європи має прямі паралелі в технології обробки кременю мезоліту Зауралля, Сибіру, Далекого Сходу. Важко повірити, що всі ці гігантські обшири заселили нащадки свідерських мисливців басейнів Вісли, Прип'яті та Німану. На нашу думку, грандіозне поширення в мезоліті тайгової смуги Євразії прогресивної відтискної техніки отримання правильних пластин є явищем стадіального характеру. У різних частинах своєї ойкумени ця технологія, схоже, формувалася на різному генетичному підґрунті. Зокрема на заході її коріння сягає свідерських традицій, на користь чого свідчать викладені вище факти і аргументи.

Можна дискутувати про походження мікропластинчастої техніки розщеплення кременю постсвідерського мезоліту Східної Європи. Однак немає альтернативи свідерським витокам його визначальних виробів – наконечників з характерною підтескою кінців. Тому неможливо заперечувати очевидну участь Свідеру в генезі мезоліту з такими наконечниками. Питання можливих співучасників цього процесу лишається відкритим через «скудність», за

О.М.Сорокіним, аборигенного фінального палеоліту центру Східної Європи.

І насамкінець зазначимо, що визначаючи генетичні витоки мезоліту заходу Східної Європи слід враховувати генеральний напрямок міграційних процесів в регіоні. Наявні археологічні дані свідчать про безсумнівне домінування з фінального палеоліту по середньовіччя міграційних потоків із заходу в басейні Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра, часом до витоків Волги. Докладніше ця тенденція буде висвітлена в останньому розділі роботи.

Періодизація

Сучасна періодизація кундської культури є наслідком багаторічних зусиль різних дослідників [Indreko, 1948; Jaanits L., 1966; Лозе, 1966, 1984; Загорскис, 1984, 1987; Загорска, 1981; Загорска, Загорскис, 1977; Кольцов, 1977; Jaanits, 1981; Ошибкина, 1983, 1997, 2006; Залізник, 1989, 1999; Ostrauskas, 2002]. В основі уявлень про періодизацію кундської культури автора цих рядків [Залізник, 1989, с.85, 86] лежить особисте знайомство з матеріалами мезоліту Прибалтики, зокрема стоянки Звейнієкі 2 (Латвія) (рис. 10), добутих та інтерпретованих І.А.Загорською та Ф.А.Загорскісом, а також Пуллі (Естонія), дослідження Л.Янітса та К.Янітса (рис. 6).

Рання пребореальна фаза культури представлена пам'ятками типу Пуллі [Jaanits L., Jaanits K., 1975, 1978, Jaanits K., 1981]. За підрахунками Т.Остраускаса [2002, с.95, 105] на території Литви, Північно-Східної Польщі, Північно-Західної Білорусі, Латвії, Естонії, Півдня Фінляндії відомо 32 стоянки та 43 місць одиничних знахідок наконечників типу Пуллі. Крім стоянки Пуллі в Естонії до цього типу пам'яток належать нижні шари Звейнієкі II та Лепакозе, Крумплево, Замошшя, Паштува, Біржулі, Сулягаліс, Мілуки.

Найбільша концентрація ранньокундських пам'яток типу Пуллі спостерігається в басейні Німану та прилеглих територіях багатих на якісну крем'яну сировину [Ostrauskas, 2000, 2002]. Пояснюється це досконалою відтискною технікою отримання правильних пластин, що могла бути реалізована лише на якісному кремені, родовища якого відомі у регіоні. На віддалених від родовищ естонських стоянках зафіксований імпорт кременю з півдня. Показово накладання пам'яток типу Пуллі на територію поширення найпізніших свідерських стоянок (Лаукскола, Іванців Бір, Мар'іно). Наявні факти свідчать на користь генези найдавніших кундських пам'яток на початку Пребореалу на півдні Східної Балтії,

за Т.Остраускасом, в басейні Німану та прилеглих територіях [Залізник, 1989, с.84, 85, Ostrauskas, 2000, 2002].

Хронологічні рамки раннього етапу культури окреслюються радіокарбонними некаліброваними датами в межах Пребореалу: Пуллі [Jaanits K., 1981] – 9600±120 ВР (Та-245), 9545±115 ВР (Та-176), 93000±75 (Та-175), 9350±60 ВР (Та-949), 9285±120 ВР (Та-284); Мілукі – 9280±50 ВР Gd-7595), 9160±50 ВР (Gd-7594); Сулягаліс (Loze, 1988) – 9575±80 ВР (Та-1375) [Ostrauskas, 2000, 2002].

У колекціях пребореальних стоянок типу Пуллі Східної Балтії домінують конічні нуклеуси, багато тонких відтискних пластин з правильним, паралельним грануванням (рис. 6-8). Скребачки кінцеві на правильних пластинах (рис. 6, 19-30, 7, 1-25), рідше на відщеплах (рис. 7, 26-50). Різці нечисленні, переважно на кути зламаної пластини (рис. 6, 31-33, 8, 67-86). Наконечники стріл черешкові з підтескою насадку та вістря пласкою ретушшю з черевця (рис. 6, 3, 17) або з напівкрутою ретушшю по краю черешка знизу (рис. 6, 1, 2, 18). Вони діляться на дві категорії: малі та великі. Великі мають шипи по обидва боки від черешка (рис. 6, 3), оформлені напівкрутою ретушшю зі спинки. Малі вістря таких шипів не мають (рис. 6, 1, 2, 18).

Впливом кудлаївської культури на носіїв свідерських традицій Південно-Східної Балтії Т.Остраускас пояснює поширення технології виготовлення наконечників з пазами для крем'яних мікровкладнів. Вкладні виготовлялися з відтискних мікропластин крутим чи напівкрутим ретушуванням, нерідко з черевця (рис. 6, 4-16, 8, 31-63). Такою ретушшю притуплювався як край мікропластини (рис. 6, 4-11), так і торець, який часом скошувався (рис. 6, 12-16, 8, 30-36). Часом мікровкладні набували форми витягнутих трикутників (рис. 6, 12, 15-16).

Кістяні вироби представлені різними наконечниками стріл: голкоподібними (рис. 6, 45), з пазами для крем'яних мікровкладнів, грубими біконічними, часто видовжених пропорцій (рис. 6, 50). Знайдені сплюснені наконечники списів (рис. 6, 41, 46), уламки однобічних гарпунів з великими зубцями (рис. 6, 43), численні жолобчасті тесла з уламків великих трубчастих кісток (рис. 6, 42), невеликі сплюснені кістяні леза тесел з пришлифовкою та рогові муфти з просвердленим отвором для їх кріплення (рис. 6, 49), пішні, шила (рис. 6, 48), фаланги лося з отворами («коробочки»), підвіски з різців лося з нарізками (рис. 6, 40), кінджали з ліктьових

кісток лося, складні риболовні гачки (рис. 6, 47) [Jaanits, 1981, Загорська, 1981].

Т.Остраускас відносить до найдавніших постсвідерських пам'яток Литви комплекс Біржулі. У ньому немає мікрівкладнів з притупленим краєм, що свідчить про його формування ще до контактів з кудлаївським населенням, від якого, на думку дослідника, кундське населення перейняло ідею пазового наконечника з мікрівкладнями [Ostrauskas, 2000, 2002]. Наявність у комплексі Замоштя на Західній Двіні виразної серії дрібних скребачок на відщепках (рис. 7, 26-50), можливо, свідчить про відносно пізній, у межах пам'яток типу Пуллі, вік згаданої стоянки. Адже такі скребачки властиві наступному бореальному періоду розвитку культури [Зализняк, 1989, с.85] (рис. 10, 40-48).

У кінці Пребореалу носії ранніх кундських традицій полишають південь Східної Балтії і переселяються на територію Латвії, Естонії, у Прионежжя, де формується культура Вереття [Ошибкина, 1983, 2006]. На думку Т.Остраускаса [2000, 2002], сталося це внаслідок тиску кудлаївського населення, що просувалося в басейн Німану з півдня (рис. 45). Пам'ятки культури Вереттьє у Східному Прионежжі, що за 500 км на схід від стоянки Пуллі, є найближчими аналогами кундським Східної Балтії [Ошибкина, 1983, 1998, 2006]. На думку С.В.Ошибкіної та Т.Остраускаса, вони постали внаслідок міграції ранньокундського населення у Пребореалі на схід.

Ще одним напрямком інфільтрації кундського населення на початку Бореалу був рух через Карельський перешийок у Фінляндію (рис. 5), яка щойно звільнилася від льодовикових явищ і стала доступною для людини. Про це пишуть вже більше 50-ти років різні дослідники [Indreko, 1948; Clark, 1975, р.226; Зализняк, 1989, с.86-87]. Проникнення постсвідерців через Карелію у Фінляндію і далі на північ Скандинавії фіксують виразні постсвідерські пам'ятки узбережжя Онезького озера, Карелії (Глекса III) і навіть Лапландії. Тут, на крайній півночі Скандинавії, на березі озера Інварі досліджено дві пам'ятки з класичним постсвідерським інвентарем. Якщо на стоянці Шуойніокі II Н.М.Гуріною знайдені характерні відтискні мікропластини, конічний нуклеус з негативами таких пластин, один наконечник постсвідерського типу, то на стоянці Суйяла фінські колеги лише постсвідерських наконечників та їх уламків знайшли 55 екз.

Пам'ятки другого, бореального етапу кундської культури на Німані та в Поліссі

невідомі. Щоправда не можна виключати, що саме так датується відома стоянка Кринична на Верхньому Дніпрі.

На нашу думку, матеріали цієї найпівденнішої постсвідерської стоянки у Подніпров'ї дають певні докази міграції на схід у кінці Пребореалу постсвідерського населення басейну Німану. Розташована на р.Сож, поряд з пізньосвідерською стоянкою Горки пам'ятка досліджена і видана О.В.Липницькою та В.Є.Кудряшовим [Липницкая, 1979; Кудряшов, Липницкая, 1992, с.27-29]. Крем'яний комплекс Кринична характеризується конічними відтискними нуклеусами і похідними від них регулярними мікропластинками, кінцевими скребачками та різцями на кути зламаної відтискної пластини, мікрівкладнями з притупленим краєм, постсвідерськими наконечниками, які, однак, відрізняються від вістер типу Пуллі.

На походження цього, без сумніву, постсвідерського комплексу, вказує сірий якісний кремій з родовищ басейну Німану. Тобто, постсвідерський комплекс Кринична Верхнього Дніпра генетично пов'язаний не з місцевим Свідером типу Горки, тим більше не з Бутово Верхнього Поволжя, а скоріш за все, судячи з крем'яної сировини, є нащадком постсвідерських мігрантів з Німану на схід. Оскільки постсвідерське населення було витіснено на північний схід з басейну Німану кудлаївськими прибульцями з півдня в кінці Пребореалу [Ostrauskas, 1998, с.35], то постсвідерці з Німану могли прийти на Верхній Дніпро ще у Пребореалі.

Білоруський дослідник О.В.Колосов останнім часом виділив у басейні р.Сож на сході Білорусі групу пам'яток бутівської культури, до яких зарахував крім відомих стоянок Кринична і Горки також Дедню, Коробчино, Попово (рис. 9) [Колосов, 2007а; 2007б, с.27]. На нашу думку, особливості крем'яних виробів стоянки Горки дають підстави вважати її фінальносвідерською. Колекція Криничної має постсвідерський характер, однак не дозволяє точніше ідентифікувати пам'ятку в межах Постсвідеру. Важливі матеріали отримані зі стоянки Дедня (рис. 9). Уламки наконечників стріл з шипами типу Пуллі (рис. 9, 9-10) свідчать на користь належності комплексу до ранніх кундських.

До нового, бореального етапу розвитку кундської культури належать стоянки Латвії та Естонії Кунда-Ламясмягі, Звейніекі II (верхній шар), Умбузі, Сіімураре. Яскравий приклад матеріальної культури кундських пам'яток бореального часу дають багаті матеріали

верхнього шару стоянки Звейнієкі II, фундаментально досліджені і видані відомими латвійськими археологами І.О.Загорскою та Ф.А.Загорскісом (рис. 10).

Розрив зв'язків з родовищами якісного кременю на Німані призвів до переходу на місцеву неякісну сировину і, врешті-решт, до деградації техніки обробки кременю. Різко знижується пластинчастість комплексів. Поряд із кінцевими (рис. 10, 30-39) поширюються невеликі скребачки на відщепі неправильної форми та дрібні підокруглі (рис. 10, 40-48). Поодинокі різці виготовлені з відщепів. Знайдені дрібні мікропластинки, окремі мікротрикутні з ретушованим краєм та торцем (рис. 10, 16-29), поодинокі постевідерські наконечники (рис. 10, 15), свердла (рис. 10, 26, 27) [Indreko, 1948; Кольцов, 1977; Jaanits, 1981; Zagorskis, 1987]. Ці зміни в інвентарі, а також поширення невеликих скребачок і характерних доліт з кварцу, шліфованих тесел зі сланцю у пізніх кундських комплексах Естонії (Кунда, Умбузі, Лепакозе тощо) можливо пояснюються впливами культури Аскола-Суомісарві з кварцево-сланцевим інвентарем Фінляндії та Карелії.

Кістяна індустрія демонструє подальший розвиток традицій попереднього періоду і, на відміну від кременю, відзначається надзвичайним багатством. На стоянках Кунда, Звейнієкі, Умбузі знайдено велику кількість вістер кундського типу з численними дрібними зубцями по одному краю (рис. 10, 1-5). Поширюються сплюснені наконечники дротиків з одним чи двома пазами для крем'яних мікротрикутнів – так звані «пташині стріли» (рис. 10, 6-8), підтрикутні в перетині наконечники з дрібними зубцями (рис. 10, 50) або імітацією вкладнів по краю (рис. 10, 9, 49), кинджали з пазами для вкладнів. Багато рогових муфт для тесел з просвердленими отворами для руків'я (рис. 10, 11). На зміну невеликим пришліфованим вкладням пребореальних муфтових тесел приходять масивні, підокруглі в перетині рогові тесла з пришліфованими лезами (рис. 10, 13). З'являються кам'яні тесла з пришліфовкою. Як і в Пребореалі, поширені жолобчасті тесла з уламків великих трубчастих кісток, різноманітні шила, голчасті наконечники стріл, у тому числі з пазами (рис. 10, 10), біконічні наконечники (рис. 10, 12), підвіски з різців лося (рис. 10, 14), риболовні гачки, так звані «коробочки» [Indreko, 1948; Янитс, 1975, 1976; Кольцов, 1977; Загорска, 1978; Jaanits, 1981; Zagorskis, 1987; Zagorska, 1981].

На пізньому, атлантичному етапі розвитку (стоянки Тирвала, нижні шари Нарва, Сийверсті, Ялавера, Лепакозе, нижні шари Оса та Звідзе, мезолітичні поховання могильника Звейнієкі) традиції обробки кістки зберігаються, і більшість попередніх форм продовжують функціонувати. Однак біконічні наконечники стають досконалішими, поширюються цільні риболовні гачки, Кам'яні тесла шліфуються по усій поверхні. Маркером атлантичних шарів Кунди є асиметричні сплюснені наконечники дротиків з одним великим зубом.

На думку більшості дослідників, у другій половині Атлантикуму кундська культура стала підґрунтям нарвської неолітичної [Янитс, 1966; Загорскис, 1984; Лозе, 1984].

Історичні долі Постевідеру

Таким чином, більшість сучасних фахівців схиляється до думки, що північ Східної Європи заселили нащадки лінгбійських та свідерських фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя. Про це свідчать не тільки археологічні, але й деякі антропологічні дані, які проливають певне світло на складну проблему генези пращурів саамів, фінів та інших народів уральської мовної сім'ї Північної Європи.

Переконалим аргументом на користь заселення півночі Східної Європи із заходу є антропологічний тип постевідерського населення регіону. За антропологічними даними, найдавніші мешканці північного заходу лісової смуги Східної Європи були масивними північними європеїдами, скоріш за все, нащадками кроманьйонців Центральної Європи. Про це свідчать антропологічні дослідження людських кісток із мезолітичних поховань, супроводжуваних типовими постевідерськими матеріалами. Так, у найдавніших мезолітичних могилах Оленячого острова на Онезькому озері [Гурина, 1956], в яких знайдено виразну серію постевідерських наконечників, були поховані європеїди архаїчного типу з добре профільованими, іноді злегка сплюсненими обличчями. Широколиций антропологічний тип з цього ж могильника, який раніше вважали монголоїдним, зараз відносять також до архаїчних масивних європеїдів Східної Європи [Денисова, 1975, Гохман, 1986, Ошибкина, 1994, с.55] (рис. 11).

Череп з найдавнішого шару стоянки кундської культури Звейнієкі 2 в Латвії належав масивному, широколицьому північному європеїду архаїчного типу. Подальший розвиток останнього простежується в пізніших остеологічних

матеріалах з неолітичного могильника Звейнієкі [Zagorskis, 1987, Денисова, 1975, Potekhina, 1999]. За даними І.І.Гохмана [1984], постсвідерський могильник Попово, на схід від Онезького озера, залишили високі, масивні, широколисті північні европеїди [Ошибкина, 1983, с.201; 1994; Гохман, 1984].

Таким чином, за даними палеоантропології, найдавнішим населенням північного заходу Східної Європи були високі, масивні, досить широколисті північні европеїди, генетично пов'язані з кроманьйонцями пізнього палеоліту Центральної Європи [Денисова, 1975, Гохман, 1984, Potekhina, 1999]. Оскільки ці рештки знайдено у супроводі наконечників стріл постсвідерського типу, згадане населення асоціюють з нащадками свідерських мисливців басейнів Німану, Даугави та Прип'яті, які на початку мезоліту заселили північ Східної Європи [Ошибкина, 1983, с.267, 280; Зализняк, 1989, с.82; Potekhina, 1999]. Науці невідомі антропологічні рештки свідерців. Однак їхній генетичний зв'язок через культуру Лінгбі з Мадленом дає підстави вважати їх нащадками кроманьйонців прильодовикової Європи.

Отже, зазначені антропологічні особливості постсвідерських попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Зализняк, 1999 а, с.244; 2001, с.51-54].

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі схоже були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх із деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маємо на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апеннін, деякі групи басків, ірландців, валлійців [Тищенко, 2001, с.78].

Схоже, що нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, які на межі палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами і фінські народи півночі Східної Європи

хоча й окремі, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними кроманьйонцями прильодовикової Європи [Cavalli-Sforza L. e.a., 1994]. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський, бо 75% генів фінів мають європейське, а не сибірське походження [Carpelan, 1997, p.2].

Таким чином, дані сучасної археології та антропології дають підстави припускати, що фінальнопалеолітична людність Західної і Південної Балтії є генетичним предком саамів та фінських народів півночі Європи.

З протофіно-уграми пов'язував постсвідерський мезоліт Верхньої Волги дослідник мезоліту Карелії Г.А.Панкрушев [1978, с. 91]. Вчений виділяв два типи карельського мезоліту: аборигенний кварцевий та прийшлий крем'яний, пластинчастий. Місцевий кварцевий мезоліт фактично є східною периферією культури Аскола-Суоміярві Фінляндії. Він був полишений протосаамами-самодійцями, які, схоже, прийшли в Карелію зі сходу, з самодійської батьківщини в Заураллі одразу ж після звільнення регіону від льодовика. Постсвідерські пам'ятки типу Ілекса III полишили фіно-угорські мігранти, які мабуть прибули з Верхньої Волги і пізніше асимілювали самодійську людність протосаамів Карелії [Панкрушев, 1978, с.86, 90-92].

Як відомо, саами, фіни, угри та самодійці складають уральську сім'ю народів, що мешкають на півночі Скандинавії, Східної Європи та Західного Сибіру. Однак однозначно стверджувати, що протоуральські діалекти були принесені на північ саме аренсбурзьким та свідерським населенням в процесі його просування за відступаючим льодовиком, було б передчасно.

Мовні зміни далеко не завжди супроводжуються змінами в матеріальній культурі чи в антропологічному типі населення. Поширення нової мови може супроводжуватися як радикальною зміною населення, так і розселенням серед аборигенів нечисленних, але домінуючих груп, мова яких поступово витісняє місцеві говірки. В останньому випадку радикальна зміна матеріальної культури чи антропологічного типу людності може й не статися. Тому археологія і антропологія значно краще фіксують міграційні процеси ніж мовні трансформації. Іншими словами, реконструйований процес заселення півночі Європи на початку голоцену скоріш відбиває прихід сюди генетичних пращурів сучасних саамів та фінських народів, ніж появу тут відповідних мов, які могли поширитися тут і

пізніше, без радикальної зміни населення і культури.

Тому й сьогодні лишається актуальною класична версія поширення фінських мов з їх прабатьківщини – обмеженого регіону Східної Європи чи навіть Зауралля [Напольських, 1997]. Однак більшість лінгвістів вважає прабатьківщиною народів уральської сім'ї Середнє Поволжя, обмежене на півдні степами, а на півночі великою лукою Волги, де фіксується значне скупчення фінських мов. Археологи поширення фіно-угорських мов традиційно пов'язують з культурою неоліту ямково-гребінцевої кераміки IV-III тис. до н.е. і похідних від неї волосівською культурою і культурою текстильної кераміки III-II тис. до н.е.

Вже згадувані висновки археологів та антропологів, щодо первинного заселення півночі Європи з Південної Балтії спонукають дослідників шукати витoki уральських мов у пізньому палеоліті Європи. Деякі лінгвісти [Тищенко, 2001, с.79-81] бачать сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валлійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах. Їх інтерпретують як наслідок дуже давніх контактів протофінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. Якщо лінгвісти не помиляються, то, на нашу думку, ці контакти мали місце ще у фінальному палеоліті, 12-10 тис. р. тому, коли на великих Європейських низинах, від Британії до Полісся, на основі Мадлену Західної Європи склалася єдність культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Як зазначалося, саме ця людність, рушивши після різкого потепління 10 тис. років тому на північ (рис. 3),

стала пращуром саамів та фінів Північної Європи. У процесі розселення постсвідерського населення з басейнів Німану та Прип'яті на північний схід Європи у мезоліті (VIII-V тис. до н.е.), схоже, стався розпад уральської прамови і відрив від неї самодійців. Формування окремої від протоугорських мов прафінської мови та її наступний розпад можливо якимось пов'язані з поширенням у IV-III тис. до н.е. в лісовій смузі Східної Європи неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Отже, відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. р. тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Нова хвиля мігрантів із заходу, представлена ранньомезолітичними пам'ятками кудлаївської культури, стала додатковим стимулом інтенсивного руху постсвідерців у північно-східному напрямку, що врешті-решт призвело до заселення народами уральської мовної сім'ї не тільки півночі Східної Європи, але й Зауралля.

Так у загальних рисах реконструюється історія нащадків лінгбійських та свідерських культурних традицій, що близько 10 тис. років тому з басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра заселили північ Східної Європи. Зрозуміло, що серед викладених положень є проблематичні, які потребують нових фактів і додаткової аргументації. Зокрема без відповіді лишається питання: хто конкретно був пращуром фіно-угрів – постсвідерці чи посткрасносільці? А може обидві групи разом? Вирішення усіх цих складних проблем можливо лише за умови суттєвого поповнення джерельної бази і застосування нових методик наукових досліджень.

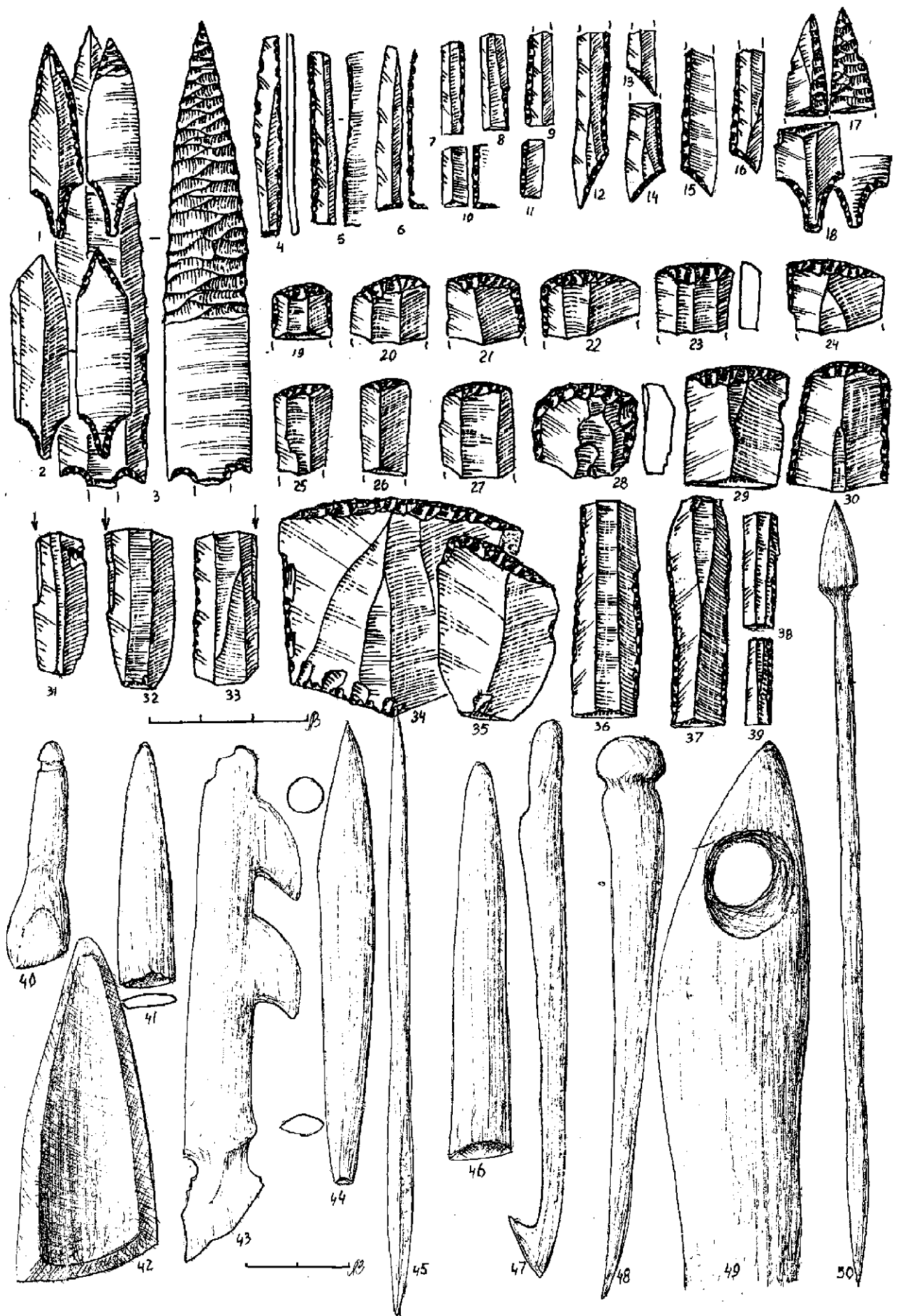

Рис. 6. Пуллі. Крем'яний та кістяний інвентар, за Л. Янітсом та К. Янітсом.

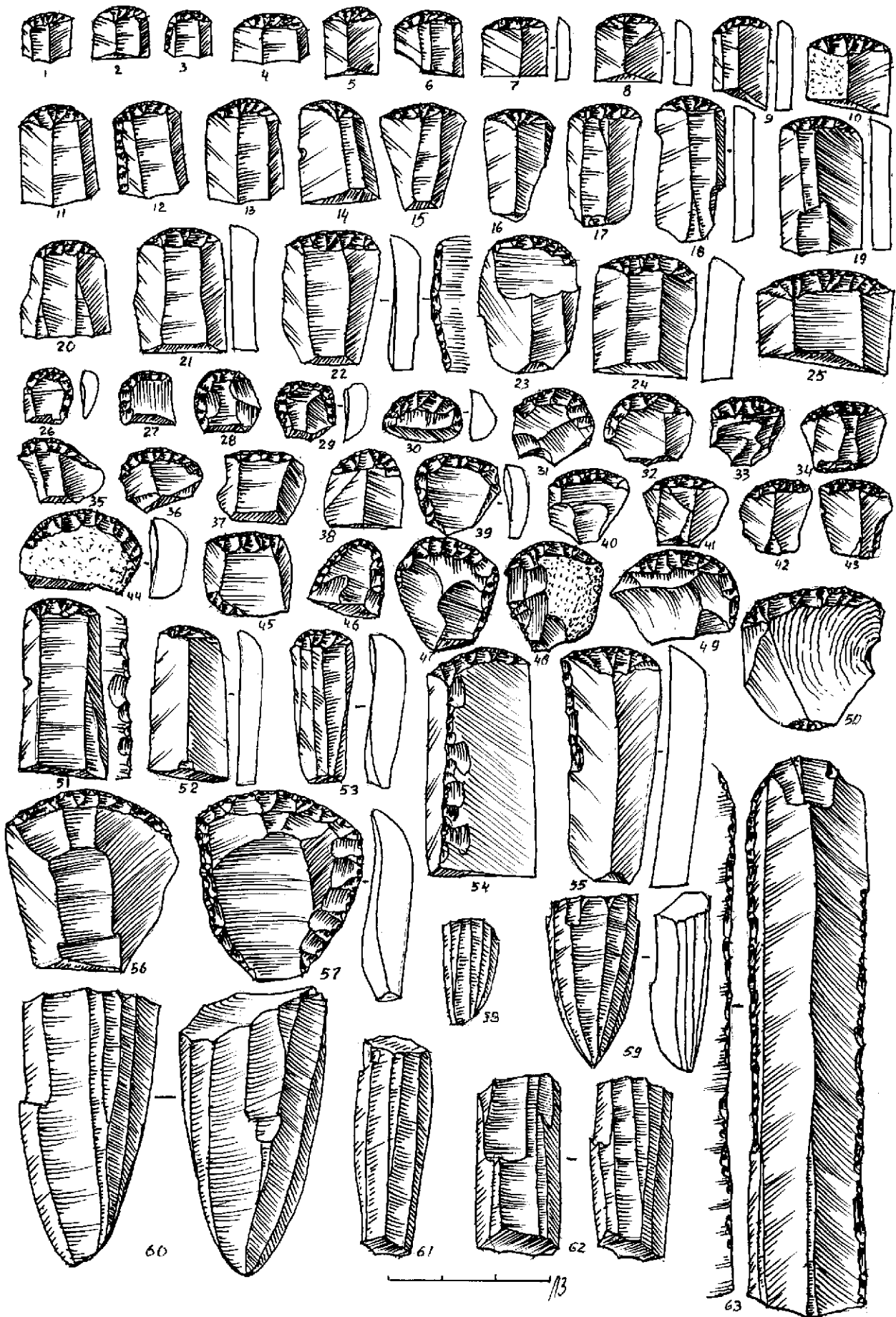

Рис. 7. Замоштя. Скребачки та нуклеуси, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

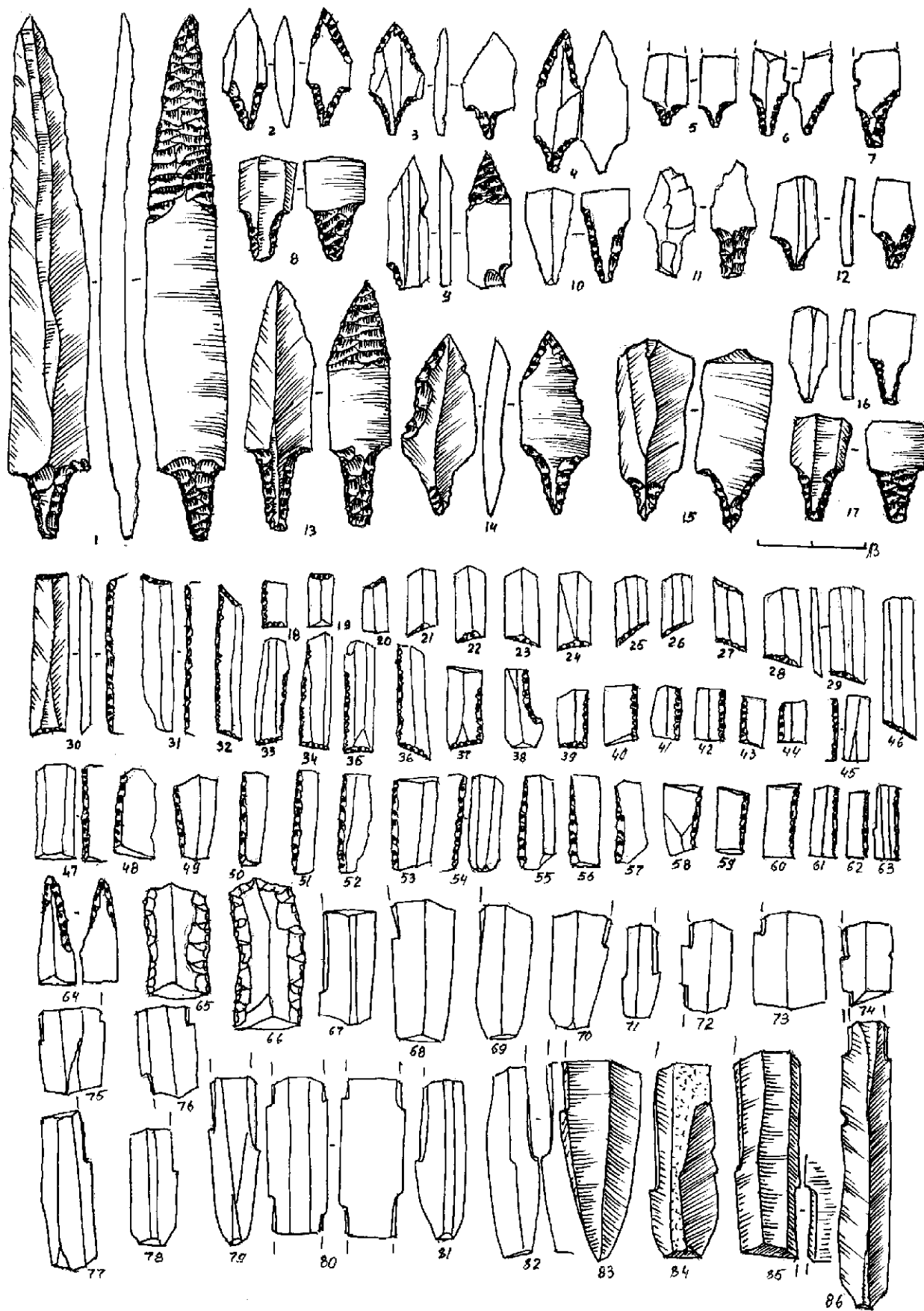

Рис. 8. Замощія. Наконечники, вкладні, різці, за [Ксензов, 2006, с. 60-63, 147-158].

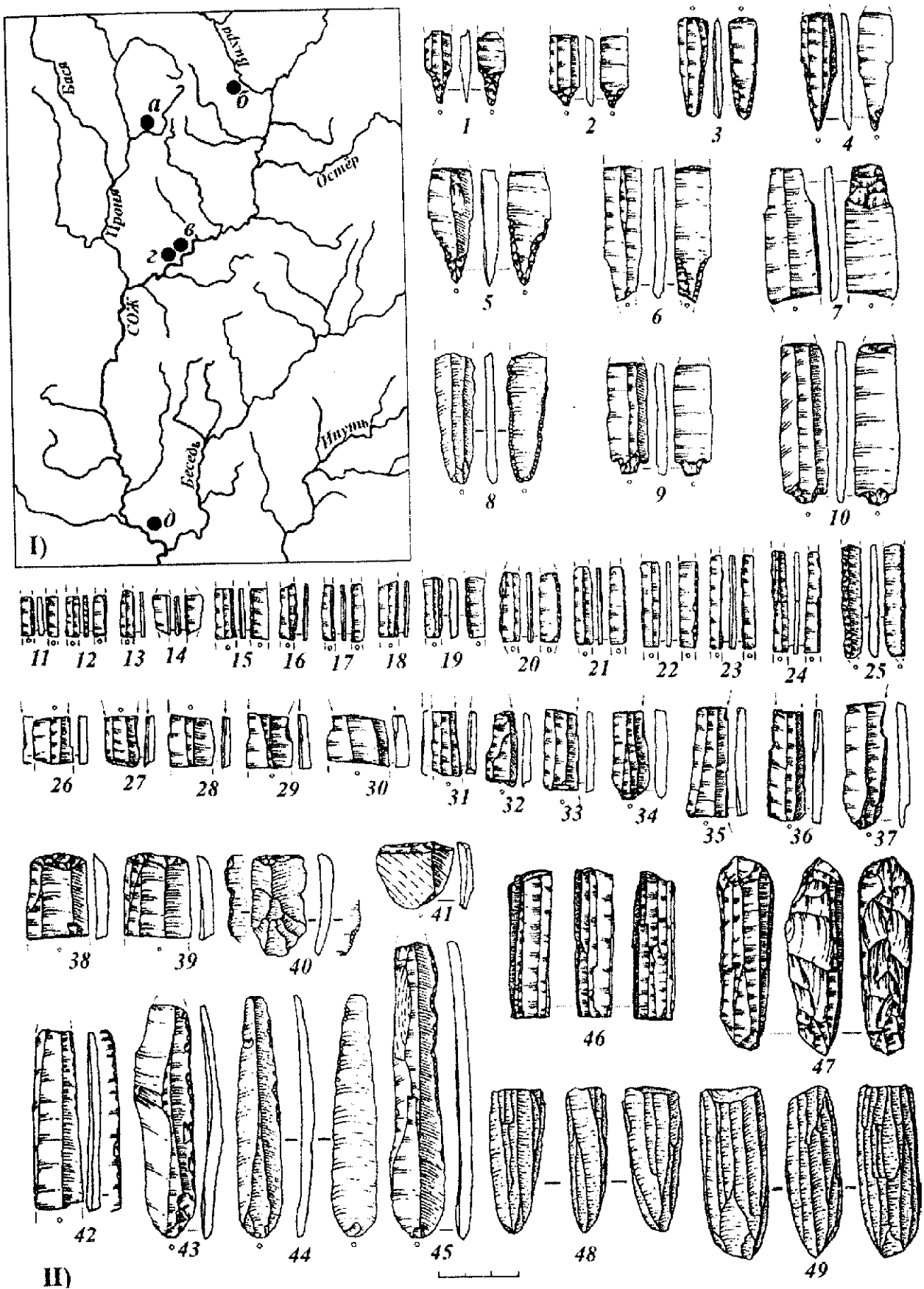

Рис. 9. Характерні вироби з поствейдерських стоянок Північно-Східної Білорусі, за [Колосов, 2007б, с.30). Умовні знаки: I – поствейдерські пам'ятки: а - Дедня, б - Коробчино, в - Горки, г - Кринична, д - Попово. II – Дедня, крем'яні вироби.

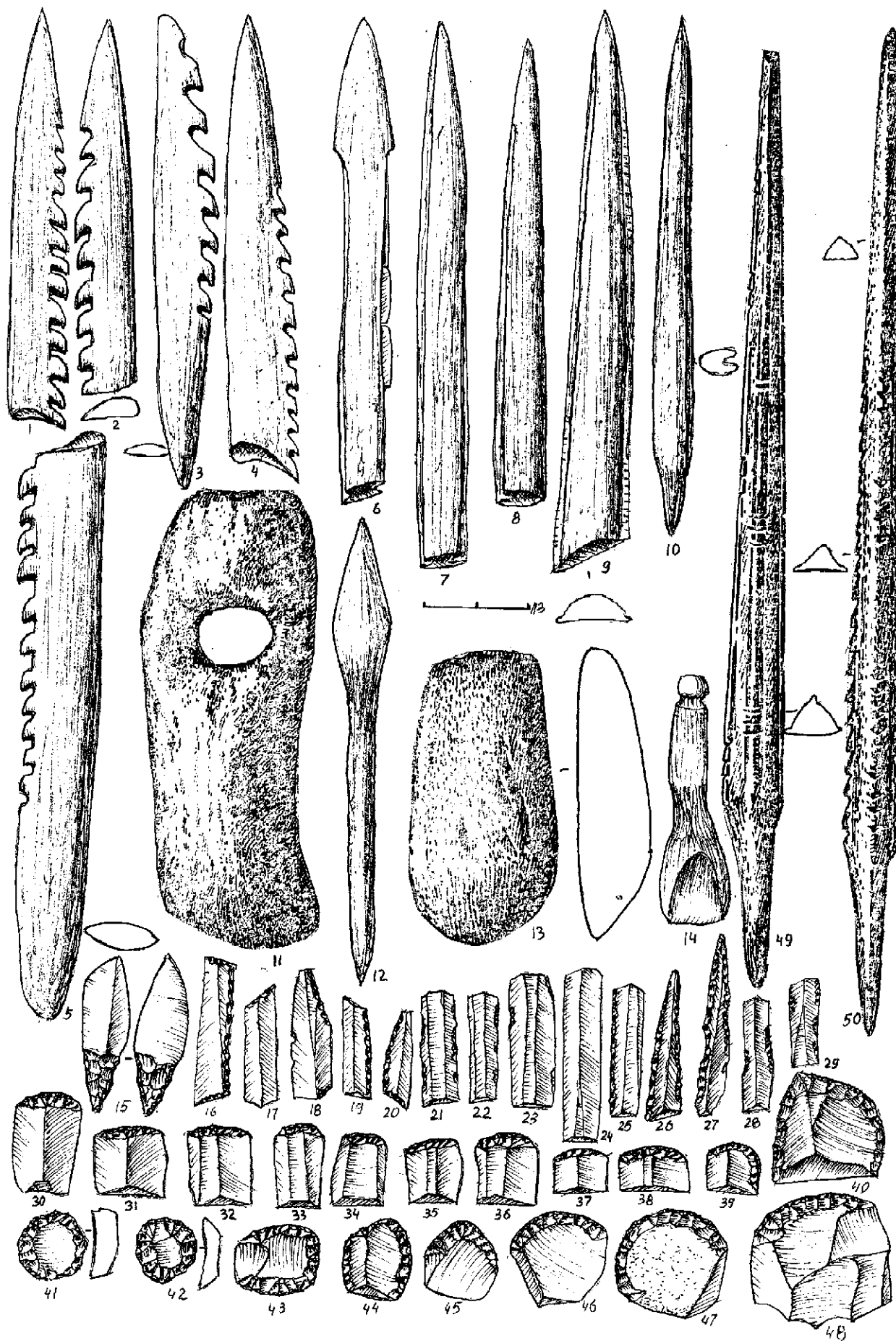

Рис. 10. Звейнієкі II. Кістяний та крем'яний інвентар культурного шару бореального часу, за Ф.А.Загорськієм та І.О.Загорською.

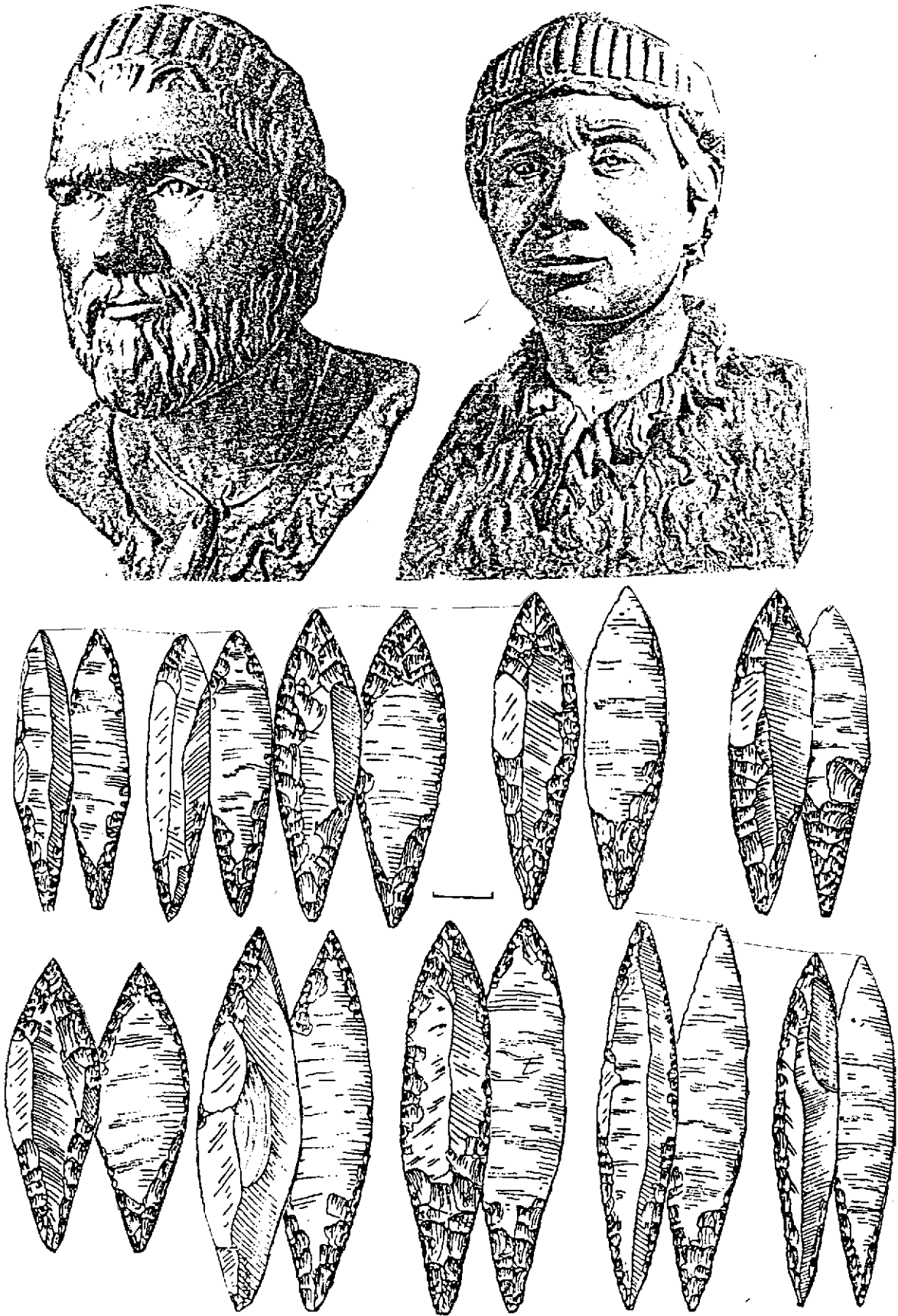

Рис. 11. Могильник Оленячий Острів. Антропологічні типи похованих та наконечники стріл постсвідерського типу з поховання №100. За Н.М.Гуріною [1956].